

DÁVID BENJÁMIN

d.ben0269@gmail.com

PhD-hallgató (SZTE BTK)

A videóinterjú tanórák hatásai a II. világháború középiskolai történelemoktatásában

The effects of the video interview classes the World War II in high
school history teaching

ABSTRACT

The societies of the countries underwent many difficulties during the history of the 20th century. During World War II, in addition to the military loss of the country, there was a significant loss of civilian population.

Due to the changed political circumstances after the war, the processing of these events at the individual, community, and social levels didn't take place.

The research of the MTA–SZTE Oral History and History Education Research Team (2016–2020) focuses on how to include video interview details with people who have experienced the turning points in the Hungarian history of the 20th century and how to include them in classroom education. Concerning these the classes supplemented with a video details undergoes appropriate (subject-pedagogical) methodological preparation.

In my study I examine that Hungary's participation in the Second World War working group working within a research group how well the classes compiled, supplemented by life-course interviews, attracted the attention of the students, helped them understand the curriculum and its contexts, and what conveyed values to the students.

KEYWORDS

WW II, history education, oral history

DOI 10.14232/belv.2020.4.6

<https://doi.org/10.14232/belv.2020.4.6>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Dávid Benjámin (2020): A videóinterjú tanórák hatásai a II. világháború középiskolai történelemoktatásában. *Belvedere Meridionale* vol. 32. no. 4. 81–99. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS

A 20. század közepének történelme a magyar társadalmat számos nehézség és új kihívás elé állította. A két világháború katonai, politika és nemzetközi hatásai mellett legalább ennyire fontosak a világgépek társadalmi vetületei is. Hazánk II. világháborús veszteségei jelentősen eltérnek a Nagy Háború áldozatainak társadalmi összetételétől: a katonai áldozatok számát jelentősen meghaladó civil veszteségekről beszélhetünk. Magyarország II. világháborús részvételének egyik legdrámaibb katonai eseménye, a doni katasztrófa a Szovjetunió elleni harcokhoz köthető. Az 1943. január 12-én bekövetkezett szovjet áttörés következtében jelentős veszteséget szenvedett el az ország. A II. világháborút követő politikai változások az egyéni és a közösségi emlékezet, valamint a történetírás terén teljesen átalakították a világháborúhoz történő hozzáállást. Ennek következtében egészen a rendszerváltásig sem a történész szakmában, sem a társadalmi térben nem kerülhetett feldolgozásra a „doni katasztrófa”. Az 1970-es és 80-as években igaz, voltak ugyan próbálkozások a diskurzus megindítására, azonban csak a rendszerváltást követően kezdődhetett meg Magyarországon.

Az MTA–SZTE Elbeszélte Történelem és Történelemtanítás Kutatócsoport¹ (MTA–SZTE ETTK) 2016–2020. közötti célja az, hogy a 20. század magyar történelmének sorsfordító eseményei vonatkozásában (Magyarország részvétele a második világháborúban, a magyarországi holokauszt, és az 1956-os forradalom és szabadságharc), miként lehet tanórai keretek között segíteni a diákok számára a téma mélyebb megismerését és megértését.² Tanulmányomban a II. világháborús események és a doni katasztrófa során bekövetkezett veszteségek rövid bemutatásával felvázolom a történelmi kereteket. Majd ez alapján a dolgozat további részében az MTA–SZTE ETTK *Magyarország részvétele a II. világháborúban* munkacsoport³ által középiskolás

¹ MTA–SZTE ELBESZÉLT TÖRTÉNELEM ÉS TÖRTÉNELEMTANÍTÁS KUTATÓCSOPORT: <https://eyewitness.hu/hu/bemutakozas/>

² JANCSÁK 2020. 1018.

³ A munkacsoport vezetője Kiss Gábor Ferenc ld. JANCSÁK – Kiss 2016.

(gimnáziumi) diákokkal a tanórák után felvett önkitöltős kérdőívek adatbázisát felhasználva mutatom be, hogy a munkacsoport által fejlesztett tananyagokra épülő videóinterjúk órák miként támogatták az ismeretanyag mélyebb elsajátítását, illetve milyen értékeket közvetítettek a tanulók számára a videórészletek.

TÖRTÉNELMI ÉS ELMÉLETI HÁTTÉR

A II. világháborús áldozatok, veszteségek, valamint a hadifogság kérdéskörét elsősorban politikai és ideológia okok miatt tabuként kezelték egészen a rendszerváltásig. A magyar katonai és civil áldozatok emlékének őrzése és ápolása így sokáig nem valósulhatott meg.⁴ Ezért mindez a társadalomban feldolgozatlan és kibeszéletlen maradt, ennek következtében választotta tantermi vizsgálatának alapjául a kutatócsoport.⁵ A rendszerváltást követően a II. világháborús események feldolgozásának igénye nemcsak az érintett családok részéről volt fontos, hanem a társadalom egésze részéről, így a tudományos élet és a pedagógia (történelem oktatás) számára is.⁶

MAGYARORSZÁG ÉS A II. VILÁGHÁBORÚ

Az 1939. szeptember 1-jén kitört II. világháborúban eleinte Magyarország igyekezett semlegességét megtartani. A háború elhúzódása és a revíziós politika sikerei egyre inkább a Tengelyhatalmak felé sodorta el Magyarországot, annak ellenére, hogy a magyar politikai vezetés és az akkori miniszterelnök, gróf Teleki Pál célja az volt, hogy hosszabb ideig semleges maradjon az ország, ezzel kívánta óvnia az ország fegyveres erőit is.⁷ A magyar társadalom sikerként élte meg, hogy az országnak 1941-ig sikerült a területi igényeinek és követeléseinek jelentős részét megvalósítania. A kormányzati propaganda közlése alapján, és ebben reménykedett a magyar társadalom jelentős része is, 1941-ben pillanatokra úgy tűnt, Magyarország háborús részvétele lezárult és nagyobb hadműveletekben már nem kell részt vennie magyar csapatoknak. A későbbiekben csupán az ország déli határait kell megvédenie, ideális esetben Dél-Erdély visszacsatolásáért vonul hadba.⁸ Magyarország 1941. június 27-én támadást indított a Szovjetunió ellen és ezzel egyidejűleg belépett a II. világháborúba a tengelyhatalmak oldalán.⁹ A magyar csapatok a háború első évében a keleti front méreteihez képest csak kisebb veszteségeket szenvedtek.¹⁰ A 2. hadsereg frontra küldésével azonban megváltozott a helyzet. A Don folyó mentén védelemben lévő magyar csapatok arcvonalának 1943. január 12-én történt szovjet áttörése azonban már jelentős veszteségeket okozott a Magyar Honvédség számára.¹¹ Az 1942-43-as hadműveletek következtében a 2. hadsereg katonai

⁴ VALUCH 2005. 33.

⁵ KISS 2020. 241.

⁶ KISS 2020. 241–242.

⁷ ROMSICS 2005. 247.

⁸ OLASZ 2015. 425.

⁹ SZAKÁLY 2011. 26.

¹⁰ UNGVÁRY 2011. 63–64.

¹¹ STARK 2000. 103–116.

vesztesége¹² 120 ezer főben állapítható meg. A részletes statisztikai adatokból kirajzolódik, hogy a veszteségek mintegy 80 százaléka (90-100 ezer fő) az 1943. januári 12-i szovjet áttörés után keletkezett, melyben a 2. hadseregből összesen 30 ezer katona lelte halálát.¹³

1944. március 19-én a Margaréta terv értelmében Magyarország német megszállás alá került, melynek terveit már 1943 őszén kidolgozták. A megszállásnak az országra nézve súlyos politikai, gazdasági és katonai következményei voltak. A megszállást követően megindult a magyarországi zsidóság deportálása.¹⁴ A magyar katonai vezetés számára 1943 végétől egyre nagyobb problémát jelentett a szovjet csapatok előrenyomulása a keleti fronton. 1944 augusztusától már a Kárpátok vonalánál folytak a magyar és a szovjet fél csapatai között.¹⁵ Az 1944. január 1-jétől október 31-ig elszenvedett veszteség összesen 113 732 főre tehető, amely megközelíti a 2. hadsereg veszteségeinek adatait. Ez a magas szám, a Kárpátok térségében vívott harcok hevességére utal. 1944. október 31-éig megközelítőleg 256 ezerre tehető a magyar katonai veszteségek száma. A katonai veszteségek mellett, 1944. áprilisától a bombázások következtében megnövekedett a magyar polgári áldozatainak száma is.¹⁶ 1944 karácsonyára Budapest körül bezárult az ostromgyűrű. A hosszú és pusztító ostrom a hadban álló felek részéről egészen 1945. január 18-án ért véget pesti oldalon, addig Budán a harcok egészen 1945. február 13-ig tartottak.¹⁷ A háború utolsó hónapjaiban a magyar haderő a legnagyobb áldozatokat Budapest védelmében szenvedte el.¹⁸

Magyarország a II. világháború következtében körülbelül 900 ezer – 1,1 millió főt veszített, amely az ország lakosságának 10-11%-át jelentette. A katonai veszteség 300 – 360 ezer főre tehető, melynek jelentős része a hadifogságban elesett katonák adják. A zsidó deportálások következtében mintegy 480 – 560 ezer fő lelte halálát, továbbá közel 100 ezer főre tehető a civil áldozatoknak a száma.¹⁹ Magyarország a második világháború utolsó időszakában hadszínterré vált, ennek következtében nem volt olyan település és család az országban, amely ne lett volna érintett valamilyen módon a háború zivataros időszakában. A II. világháború során Magyarország jelentős katonai és polgári veszteségeket szenvedett el, az eddigi háborúkkal ellentétben a civil áldozatoknak száma magasabb volt a katonai veszteségeknél. Magáról a II. világháborúról elmondható, hogy nagyobb demográfiai katasztrófát okozott a társadalmakban, mint az első világháború. A világháború lezárását követően a politikai életben jelentős változások következtek be, amelyek kihatással voltak társadalomra.

¹² Minden olyan személy, aki halottá nyilvánítás, sebesülés, betegség, őrizetbe vétel, fogságba esés v. eltűnés következtében elvesztett azon szervezet számára, amelyhez tartozott. In. BERKÁNYÉ 2015.697.

¹³ STARK 2000. 103–116.

¹⁴ Az MTA–SZTE ETK keretében a holokauszt oktatás témájában folytatott kutatásokról ld. JANCsÁK – SzŐNYI – KÉPIRÓ 2019.; SZITA 2011. 101–114.

¹⁵ UNGVÁRY 2005. 240.; 250.; 290.

¹⁶ STARK 2000. 103–116.

¹⁷ ROMSICS 2005. 268.

¹⁸ STARK 2000. 103–116.

¹⁹ ROMSICS 2005. 269–270., VALUCH 2005. 30-31.; KISS 2014a. 142–143. MAGYARORSZÁG VESZTESÉGE A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN: <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/74.html>

II. VILÁGHÁBORÚ ÉS A MAGYAR EMLÉKEZET

Egy-egy tragikus történelmi esemény akkor jelenik meg elfogadott társadalmi traumaként, ha annak történése, a tapasztalások az egyéni emlékezetből át tudnak lépni az emlékezet közösségi szintjére, ezzel pedig a kollektív emlékezet részévé válhat. Mindez akkor valósulhat meg, ha az eseményben érintett személyek az általuk átélteket elmondhatják, kibeszélhetik a fájdalmukat, félelmeiket, büntudatukat, és emellett a közösség, a társadalom részéről fogadókészség is mutatkozik a trauma feldolgozására. Ezáltal egyfajta együttérzés alakul a társadalomban, így az egyéni veszteségeket is sajátjaként fogja tekinteni. A trauma feldolgozását és elfogadását segíti annak megnevezése és felvállalása az élet különböző területein, amely támogatja a konszenzusos közösségi megítélést és kapcsolatot az adott eseménnyel. A traumák ilyen módon történő feldolgozása a közösségi azonosulás és a továbblépés lehetőségét teremti meg, így lesz képes az adott esemény beépülni a kulturális emlékezetbe.²⁰

A 20. századi magyar történelem egyik legnagyobb társadalmi megrázkódtatása a második világháború, és ezen belül is a 2. magyar hadsereg pusztulása volt. A „Don-kanyar” szimbolikus helyként épült be a magyar történelmi emlékezetbe. Az 1943. januárjában a szovjet áttörés következtében elszenvedett katonai vereség mély nyomott hagyott a társadalomban és annak gondolkodásában. Az idő múlásával a doni katasztrófa jelentéstartalma bővült, egyre inkább Magyarország második világháborús szerepvállalásának egyik jelképévé vált. Ennek következtében a „Don-kanyar” egyszerre bír történelmi-politikai jelentőséggel, de tragikussága mellett jelképezhet összetartást, szolidaritást, túlélést és kilábalást is. Ezek a fogalmak és értékek fokozatosan épültek be a magyar nemzet emlékezetébe és a nemzeti önkép kialakításába.²¹ A különböző emlékezeti szintek – egyéni, nemzeti és társadalmi – emlékezet feldolgozatlan részévé váltak a második világháborús események, ugyanakkor a korabeli magyar társadalom és ezáltal a katonák által hordozott értékek (nemzet, hit, bajtársiasság, hősiesség, altruizmus) is válságba kerültek.²² „A „Don-kanyar”, mint kifejezés, eredeti jelentéséhez képest tartalmilag kibővülve, gyakorlatilag hívószóvá vált, mintegy szimbolizálva Magyarországot és a magyar királyi Honvédség második világháborús tragédiáját.”²³

A II. világháborút követő politikai folyamatok változásának eredményeképpen a frontról, majd a hadifogságból hazatért katonák a megélt eseményeket nem tudták (a családi körön kívül, de sokszor a családi körön belül sem) kibeszélni, ezzel magukba temették a történeteket és nem valósulhatott meg az adott társadalmi trauma kibeszélése. Ez rendkívül fontos lett volna egy olyan időszakban, amikor a társadalom egésze jelentős változásokon esett át, az 1940-es évek folyamán.²⁴ Az emlékek és traumák feldolgozását, ki nem beszélését tovább nehezítette az, hogy bár sokan írásos formában is megőrkítették háborús élményeiket, az átélés és leírt tapasztalatokat azonban nem tudták bajtársaikkal, szeretteikkel, barátaikkal megosztani, mert a kommunista diktatúrában titokban kellett tartani azokat. A háború során készült naplót, feljegyzéseket vagy elkészült visszaemlékezéseket sokáig a fiókok mélyén őrizték az érintettek. Rendkívül

²⁰ OLASZ 2015. 420.

²¹ OLASZ 2015. 421.

²² KISS 2020. 242.

²³ KISS 2020. 242.

²⁴ OLASZ 2015. 422.

sok esetben a családtagok előtt sem nyíltak meg és/vagy meséltek őszintén a háborúban átélt eseményekről a traumában érintett személyek.²⁵

ELSŐ FELDOLGOZÁSOK

A szocialista időszakban háttérbe szorult a II. világháborúban részt vett katonák élményeinek és a magyar haderő szerepvállalásának objektív módon történő kutatása és feldolgozása. Ezt a csendet törte meg Nemeskürty István 1972-ben megjelent *Requiem egy hadseregért*²⁶ című munkája. Nemeskürty a kéziratot már 1968-ban elkészítette, azonban politikai okok miatt csak 1972-ben jelenhetett meg. A könyv célja az volt, hogy megtörje az addigi csendet és diskurzust indítson el és emléket állítson a 2. magyar hadsereg katonáinak. A könyvről elmondható, hogy elsőként helyezte középpontba (nyilvánosság előtt) a magyar haderő veszteségeinek emberi vonatkozásait, ezen belül is a katonák személyes tragédiáit és a társadalom veszteségeit. A könyv további érdeme, hogy az egyszerű katonát nem bűnösnek, hanem áldozatként mutatta be, ezzel szembement a korabeli politikai megbélyegzettséggel. Nemeskürty kiemelte a katonák kitartását, bátorságát és bajtársiasságát.²⁷

Sára Sándor munkatársaival 1979-ben, a Kádár-korszak derekán kezdett dokumentumfilm-készítésbe. Céljuk az volt, hogy olyan katonákkal készítsenek interjúkat, akik részesei voltak az 1942-43-as hadműveleteknek. A munkálatok megindulásához előzményként tekinthető Kádár Gyula²⁸ egykori katonatiszt életrajzi könyvének (*A Ludovikától Sopronköhidáig*) 1978-as megjelenése, mely bár cenzúrázott könyvanyagként kerülhetett kiadásra, de kinyitotta a mikrotörténelmi feldolgozás lehetőségét. Sára Sándor és munkatársai az interjúkat egyetlen kamerával, fekete-fehér filmanyagra rögzítették. A mintegy 120 szemtanúval elkészült interjúk rendkívüli értéket képviselnek. Egyrészt történelmi forrásértékük fontos²⁹, másrészt még időben sikerült az érintett korosztállyal interjúanyagot készíteni. Az interjúalanyok révén a háborút alul- és középnézetből ismerheti meg a néző. Sára Sándor által rögzített felvételek alapján készült el egy 25 részes tv sorozat, *Krónika*³⁰ címmel. A sorozat egyes részei 48–78 percet ölelnek fel, és a „Don-kanyar” történetét az elejétől a végéig igyekszik bemutatni. (A tv-sorozat vetítését a 15. rész után leállították, és a felvételeket cenzúrázták.) Az elkészült felvételek alapján egy kétrészes mozifilmet is készítettek, *Pergőtűz*³¹ címmel, melyet 1982-ben mutattak be a közönség számára. Sára Sándor célja az volt, hogy az események emberi oldala kerüljön bemutatásra, a szemtanúk élményein keresztül.³² Nemeskürty István írásai és Sára Sándor (dokumentum) filmje sokakat inspirált és bátorított arra, hogy tollat ragadva leírják az emlékeiket vagy újra elővegyék régi feljegyzéseiket, naplóikat. Ennek következtében sokan juttattak el forrásokat

²⁵ OLASZ 2015. 423.

²⁶ NEMESKÜRTY 1972.

²⁷ OLASZ 2015. 434–435.

²⁸ KÁDÁR 1978.

²⁹ KISS 2020. 241–249.

³⁰ KRÓNIKA: <https://port.hu/adatlap/film/tv/kronika-kronika/movie-9880>

³¹ PERGŐTŰZ: <https://filmarchiv.hu/hu/alapfilmek/film/pergotuz-i-v>

³² SZABÓ 1994.

a levéltárakba, vagy próbálták publikálni írásaikat, ezzel együtt igyekeztek megosztani saját tapasztalataikat a témával kapcsolatban.³³

A rendszerváltást követően a tudományos közeg mellett a társadalom számára is megjelent a második világháborús magyar szerepvállalás újraértelmezése az elesettekre való emlékezés s az emlékműállítások révén. A veszteségekkel kapcsolatos kutatások is új lendületet kaptak.³⁴ A témával kapcsolatban új forrásként jelent meg a naplók és azok tudományos igényű feldolgozásai.³⁵ Mindezek eredményekképpen számos település készítette el a II. világháborúra vonatkozó személyes veszteséglistáit is.³⁶

PEDAGÓGIAI HÁTTÉR

Tény, hogy a szemtanúk visszaemlékezéseivel színesített tanórák, azon tanulók figyelmét is felkelthetik, akik kevésbé érdeklődnek a történelem iránt.³⁷ Az *oral history*, mint módszertan a modern tudományos kutatások és elemzések szerves részévé vált.³⁸ A modern technikai eszközök lehetőséget biztosítanak arra, hogy az interjúk bemutatása tanórai keretek között is különösebb nehézség nélkül megvalósulhasson. A diákok számára bemutatott interjúk felkelthetik a téma iránti érdeklődést és segíthetik az események személyes vonatkozásainak megértését is. Azonban ezen interjúk tantermi közegben történő felhasználásához megfelelő módszertani előkészítés is fontos, hogy a diák ne kész tényként fogadja el a videóinterjúban elhangzottakat. A videóinterjú tanórák rendkívül jól hasznosíthatóak a *kutatásalapú tanulás*³⁹ és *tudás elmélyítésen alapuló*⁴⁰ gondolkodásfejlesztésekben. A videóinterjú feldolgozásokat segíti, ha a források megismerése előtt a diákok előzetes hipotéziseket készítenek a témával kapcsolatban. Továbbá fejlesztik a diákok forrásokkal kapcsolatos relevancia, reprezentativitás, hitelesség és megbízhatóság kérdéskörét. Emellett a videóinterjú órák segítik a vizsgált témakör interpretációnak a kérdéskörét, a történelmi gondolkodás elősegítését és az etikával kapcsolatos kérdésköröket is.⁴¹

KUTATÁS

Az MTA–SZTE ETK 11–12. évfolyamos középiskolásokkal végzett kérdőíves adatfelvételt két alkalommal, a videóinterjú órák előtt, majd azt követően. A 2018/19-es tanévben (N=66) három Gimnázium (Tatai Református Gimnázium, budapesti Leövey Klára Gimnázium, Makói József Attila Gimnázium) diákjai vettek részt a kérdőíves adatfelvételen. Ezt követően a tanárok

³³ OLASZ 2015. 436.

³⁴ ANDAHÁZY 2016.; KISS 2014b.; SZAKÁLY 1999.; Szabó 1994.; UNGVÁRY 2004.

³⁵ GARDA 1999.; PIHURIK 2007.; SZABÓ 2002.

³⁶ MAKÓ–KATONA 1991.; KANYÓ 1996.; KANYÓ 2000.

³⁷ FISCHERNÉ DÁRDAI 2010.; JANCÁSÁK 2020.; KOJANITZ 2018.

³⁸ BAGE 1999.; FARMER-COOPER 1998.; JANCÁSÁK 2019.; KEATING – SHELDON 2011.; SÁGI 2013.; STRADLING 2020.

³⁹ A diákok a források segítségével jutnak egyre közelebb a történelmi kérdés megválaszolásához.

⁴⁰ Az információk rendszerezését követően kerül leírásra, összehasonlítás és/vagy megmagyarázásra az adott történelmi jelenség.

⁴¹ JANCÁSÁKNÉ 2019.; KOJANITZ 2018. 77–96.; MEZEI 2019.

az MTA–SZTE ETTK továbbképzésén vettek részt, a munkacsoport műhelye a videóinterjú tananyagok órai felhasználásának továbbfejlesztését segítette. Ennek eredményeképpen a partnerpedagógusok formálták az óraterveiket. A 2019/20-as tanévben a budapesti Leövey Klára Gimnáziumban történt újra adatfelvétel (N=15).

A kérdőíves kutatás során a kutatócsoport arra kereste a választ, hogy a videóinterjú órák mennyiben segítették a tananyag mélyebb elsajátítását, megismerését és megértését, továbbá a videóinterjú tanórák milyen társadalmi értékeket közvetítettek a diákok számára, és mindez milyen viszonyban áll a pedagógiai célokkal és a tanár előzetes terveivel.

A videóinterjú órák a tesztelés fázisban

Az adatsorok vizsgálatnál első körben 2018-ban felvett kérdőívek adatainak segítségével szeretném bemutatni, hogy a diákokat mennyire segítette a tananyag megértésében, a videóinterjú tanórák milyen vélekedésekkel jellemezhetők.

1. TÁBLÁZAT A diákok videóinterjú órát követő értékelésének átlagai (N=66 fő, 2018)

Mennyire volt érdekes a tanóra?	4,30
Mennyire volt tanulságos a tanóra?	4,23
Mennyire volt változatos a tanóra?	3,90
Mennyire tanultál újat a tanórán?	4,13

MTA–SZTE ETTK

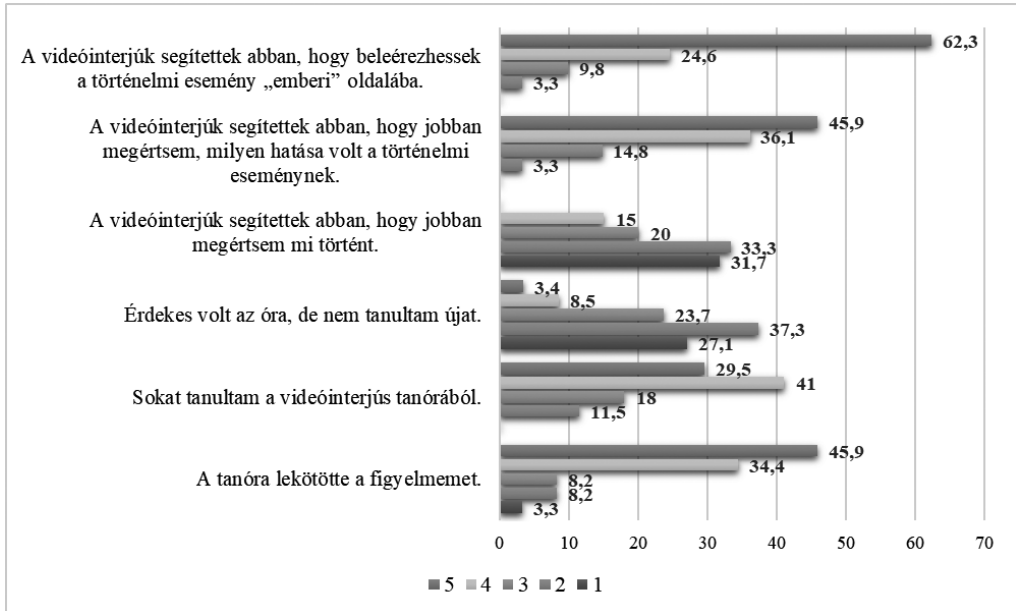
Az adatok tükrében elmondható, hogy a videóinterjú tanóra a diákok szerint érdekes és tanulságos volt, amelyen új ismereteket tudtak szerezni. A négy változó szempontjából a tanulók számára a tanóra változatosága volt a legkevésbé hangsúlyos. A munkacsoport fejlesztő műhelye ezek alapján arra helyezte a hangsúlyt, hogy a diákok mélyebben bevonódjanak a tanóra menetébe. A frontális tanári előadás helyett a tanulók bekapcsolódása volt a cél, melyet az órák tesztelése alapján hangsúlyosabban el akartak érni.

A következő részben arra keressük a válaszokat, hogy a videóinterjú tanórák a diákokat mennyire segítették a tananyag megismerésében és megértésében. A diákok figyelmét lekötötték a videóinterjú tanórák (4,11 átlagérték ötfokú skálaértéken), az óra segített számukra abban, hogy megértsék az adott történelmi esemény hatásait (4,25), továbbá jobban megismerték az adott történelmi események „emberi oldalát” is (4,46).

A „*doni-katasztrófáról*” szóló videóinterjú tanórák a diákok jelentős többségének segítették a történelmi esemény „emberi” oldalának (86,9%) és a történelmi események hatásainak megértését (82%). Ugyanakkor kérdőívek kitöltőinek közel kétharmada szerint a tesztórai videóinterjú nem segítette azt, hogy magát a történelmi eseményt megfelelőképpen megértsék (65%). Ennek okaként említhető az, hogy a személyes narratíva, a mikrotörténelmi nézőpont és a végzős diákok érettségire felkészítési elvárásai, azaz a tananyag, illetve az, hogy a mikrotörténelmi nézőpont erősebben szervesült volt a történelemtanítási előzetes tapasztalatokban. Ez arra utal, hogy a videóinterjú részletek, ha nincsenek beszerkesztve a tanórába és tantárgy-pedagógiailag nincsenek előkészítve, akkor csak illusztrációként szolgálnak, de nem érik el a tervezett célokat. Ugyanakkor a videóinterjú tanórák használatát megerősíti, hogy a diákok jelentős százaléka

szerint az ilyen típusú oktatás segítette (70,5%) a tanulásban és lekötötte (80,3%) az órai figyelmüket. Az adatok tükrében kijelenthető, hogy a videóinterjút alkalmazó órák segítették a diákok számára esemény személyes, emberi oldalának és a hatásainak megértését.

1. ÁBRA A diákok videóinterjú óra értékelései ötfokú skála százalékos megoszlásai (N=66 fő, 2018)

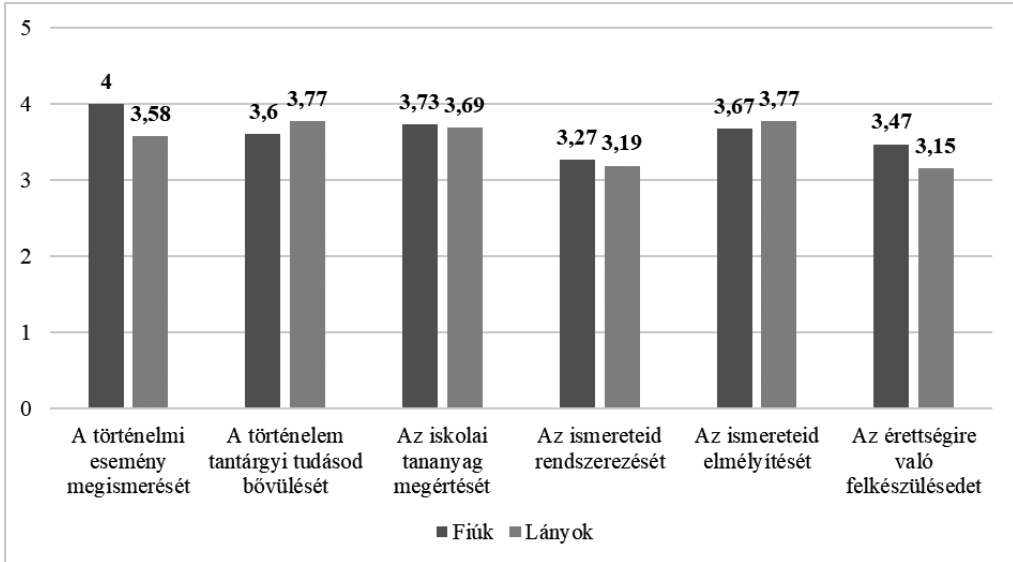

MTA–SZTE ETKK

A videóinterjú órák esetében a nemek között jelentős különbségeket nem láthatunk az egyes ismeretekre vonatkozó kérdések tekintetében. Egyedül a történelmi esemény megismerése és az érettségire való felkészülésre történő segítségében észlelhető nagyobb eltérés a nemek között. Elmondható, hogy a lányok tekintetében a videóinterjú tanórák elsősorban a tantárgyi tudás bővülését és a témával kapcsolatos ismeretek elmélyítésében segítettek. A fiúkra vonatkozóan pedig az ismeretek megszerzésében a történelmi esemény megismerését és az érettségire való felkészülést emelhetjük ki. A tananyagok megértésében, ismeretek rendszerezésében és az ismeretek elmélyítésében alig találunk különbségeket a nemek tekintetében. Az adatok alapján elmondható, hogy a videóinterjú tananyagok a fiúk tekintetében elsősorban az események megismerését segítették, addig a lányok esetében az adott téma tudásának bővülését és az ismeretek elmélyítését segítették. A tanulók visszajelzései megerősítették az kutatócsoport vélekedését, mely szerint a hagyományos érettségire felkészítés nem lehet célja az oral history tanórának.

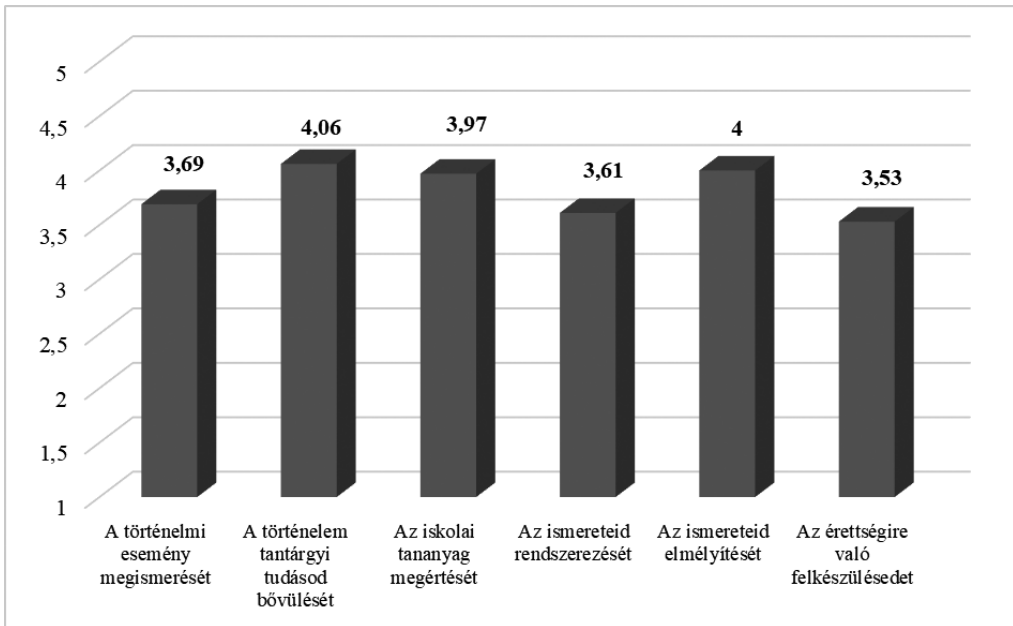
A történelem iránt érdeklődők számára (akik, a skálás értékelés során 4 vagy 5 válasz adtak) a videóinterjú órák elsősorban a tantárgyi tudás bővülésében, a tananyag megértésében és ismeretek elmélyítésében segítettek. Számukra kevésbé segítettek ezek az órák a történelmi események megismerését, az ismeretek rendszerezését és az érettségire való felkészülését.

2. ÁBRA A videóinterjú tanóra hatásai (N=66 fő, 2018)

MTA–SZTE ETTK

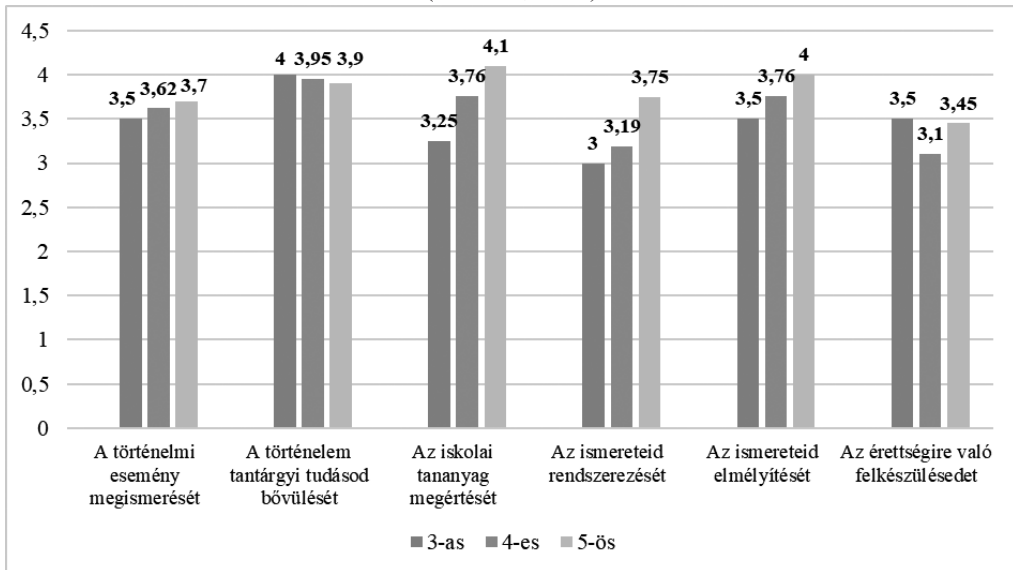
3. ÁBRA A történelem iránt érdeklődő diákokat mennyire segítette a videóinterjú óra a tananyag megértésében (N=66 fő, 2018)

MTA–SZTE ETTK

A 4. ábra adataiból kirajzolódnak a videóinterjú tanórák hatásainak egyes elemei a különféle osztályzatokkal bíró diákok számára. Az 5-ös osztályzattal rendelkező hallgatók esetében történelmi események megismerésében, az iskolai tananyag megértésében, az ismeretek rendszerezésében és az ismeretek elmélyítésében nyújtott leginkább támogatást a videóinterjú használata. Elmondható, hogy a jeles történelem osztályzattal rendelkező hallgatók számára a videóinterjú tanóra egyértelműen az órai anyag komplex megértését és elsajátítását is segítette. A „4-es” tanulók számára a videóinterjú tanóránál elsősorban a tantárgyi tudás bővítése a meghatározó, azonban a kitöltött kérdőívek alapján az események megismerését, megértését és elmélyítését is segítették. A videóinterjú órák elsősorban a 3-as osztályzatú tanulók érezték hasznosnak az érettségire való felkészüléshez, ami utalhat a tanóra érzelmi alapú motivációs, a figyelem lekötését jelentő pozitív hatására.

4. ÁBRA A II. világháborús tanóra hatása a tanulók történelem jegyeinek szempontjából (N=66 fő, 2018)

MTA–SZTE ETTK

A videóinterjú tanóra elsősorban az elemzési és összefüggési készségek (4-es átlagérték ötfokú skálaértéken) mellett a térben és időbeli tájékozottságot (4) segítette elő. Ezen felül az erkölcsi problémák elemzését (3,9) és a történelmi gondolkodás (3,75) előmozdítását.

A kutatócsoport előzetes tervei alapján arra is kíváncsi volt, hogy a tanóra mely társadalmi érték közvetítését támogatta. A kérdőívekben egy 23 kérdésből álló kérdéscsoport vizsgálta az értéktranszfer megvalósulását. A diákok szerint az alábbi tíz társadalmi érték jelent meg a tanórákon (eltérő mértékben): a bátorság, a kockázatvállalás, a felelősség, az önfeláldozás, a hűség, a hazaszeretet, a jóakarát, a segítőkészség, a szolidaritás, az erkölcs és etika. Ez látható az alábbi szöveghőben, amelyben a diákok válaszai által kialakult átlagok alapján ábrázoltuk a hangsúlyosan megjelent értékeket (nagyobb betűvel) és a kevésbé hangsúlyosakat (kisebb betűvel). A

legmagasabb átlagérték 4,5 volt a legalacsonyabb 3,5. A további társadalmi értékeket, melyek 3,5 alatti átlagértéket kaptak az ötfokú skálán ezen elemzésben nem szerepeltetjük.

A DIÁKOK SZERINT A II. VILÁGHÁBORÚS VIDEÓINTERJÚS TANÓRÁK ÁLTAL HORDOZOTT TÁRSADALMI ÉRTÉKEK

MTA–SZTE ETTK

Ezen értékátadási folyamat összefüggésben áll a munkacsoport által megfogalmazott kiinduló célokkal. A tanulók számára világossá vált, hogy a fegyveres konfliktus esetében a bátorság, felelősség, önfeláldozás, hűség és a hazaszeretet fontos értéket képvisel, továbbá a segítőkészség, és a szolidaritás, illetve mindennek etikai vonatkozásai is vannak.

A videóinterjú tanórák hatásaira utal, hogy azok után a tanulók több, mint fele beszélt az osztálytársaival a tanóra által feldolgozott témáról, és a tanulók több mint 20%-a családtagokkal is folytatott beszélgetést a videóinterjú tanóra következtében.

A kutatócsoport a tanóra hatásának tekintette azt is, hogy a tanulót sarkallja-e a téma vonatkozásában valamilyen egyéni „kutató” munkára. A tanulók több, mint fele jelezte, valamilyen módon tervez további információkat szerezni az órán elhangzottakon felül. A diákok közel 80%-a az interneten tervez utánanézni a témának. A válaszadók kétharmada tervez a témával kapcsolatos dokumentumfilmet megnézni, a tanulók fele pedig azt jelezte, hogy az órán tanultakkal kapcsolatban megkérdezi a szüleit vagy a nagyszüleit, továbbá filmet néz majd meg a témában. Az ifjúsági trendek alapján nem meglepő, hogy az Internet kapta a legnagyobb hangsúlyt, de a személyes diskurzus kezdeményezését, mint hatást az ifjúságkutatásokban leírt csökkenő idejű családi diskurzusok ellenében ható pozitív haladéknak tekinthetjük.

2. TÁBLÁZAT A videóinterjú óra után a tanuló milyen módon tervez utána nézni az eseményeknek
(N=66 fő, 2018)

A II. világháborús tanóra után	
Megkérdezem a szüleimet	48 %
Megkérdezem a nagyszüleimet	49 %
Utána nézek az interneten	79 %
Tervezek dokumentumfilmet nézni a témában	62 %
Tervezek játékfilmet megnézni a témában	54 %
Utánajárok, hogy van-e a településemen emlékhely	18 %
Utánajárok, hogy a településemen hogyan történtek az események	23 %
Barátaimmal beszélek a témáról	51 %
Elolvasok egy könyvet	43 %
Tanáromtól kérek további információt a témáról	41 %

MTA–SZTE ETTK

A KIINDULÓ TERV ALAPJÁN TARTOTT TESZTTANÍTÁS ÉS A FEJLESZTÉS EREDMÉNYEKÉNT TÖRTÉNŐ TANÓRÁK ÖSSZEHASONLÍTÓ VIZSGÁLATA

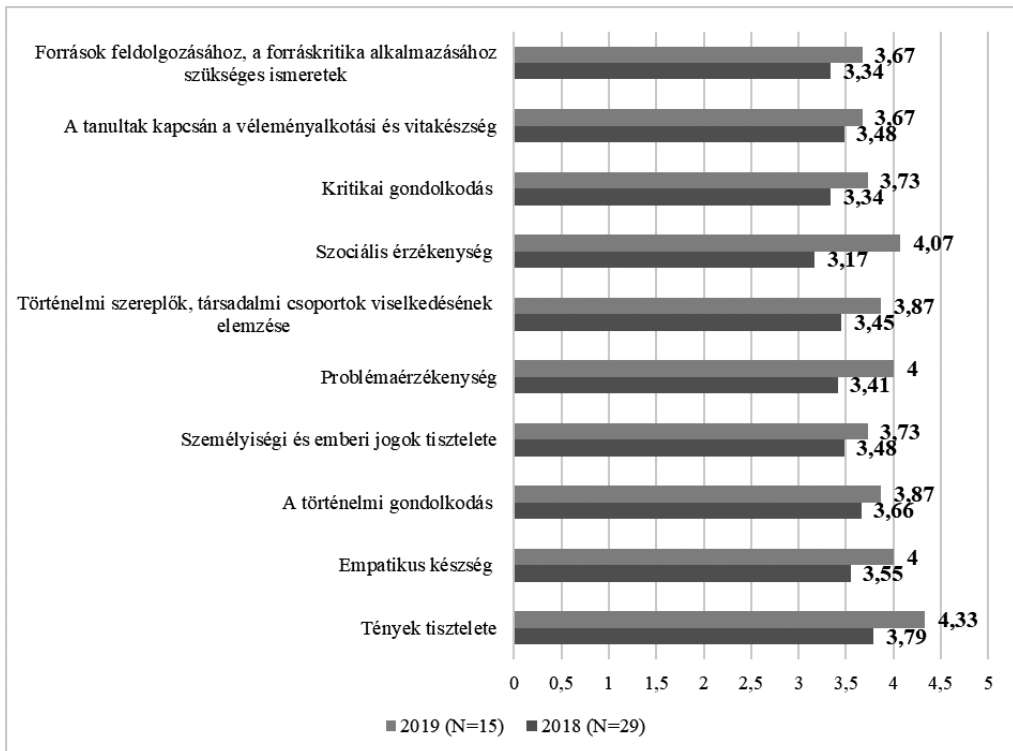
A következő fejezetben a budapesti Leövey Klára Gimnáziumban (2018/19 tanévben N=29, 2019/2020 tanévben N=15) történt, a videóinterjú tanórákban érintett tanulók (mint érintett alapsokaság) teljes lekérdezését jelentő vizsgálatok alapján azt kívánom bemutatni, hogy a videóinterjú tanóra formálása után milyen változások jelentek meg az adatokban. Továbbá az óratervekben végbement változtatások után a tanóra miként segítette a diákok számára az adott anyag rész jobb megismerését és megértését. A tanóra fejlesztés következtében a videóinterjú órákon a tanulók órai szerepének mértéke növekedett és jobban bekapcsolódhattak az óra menetébe, a tanár frontális információnyújtó szerepe csökkent, ezzel együtt az egyéni és a csoportos feladatok is nagyobb hangsúlyt kaptak a módosított átesett tananyagban. A tanóra megvalósításában történt módosítás következtében elmondható, hogy diákok szerint a videóinterjú tanóra érdekesebbé (2018: 4, 2019: 4,3 átlagérték öt fokú skálaértéken) és tanulságosabbá vált (2018: 4; 2019: 4,2).

A tanóra formálása következtében a II. világháborús tanórán résztvevő diákok számára a történelmi események megismerésében (2018: 3,4; 2019: 4 átlagérték öt fokú skálaértéken), az ismeretek mélyítésében (2018: 2,7; 2019: 3,7) és az érettségire való felkészülésben (2018: 3,1; 2019: 3,5) történt elmozdulás pozitív irányban. Tehát a módosított videóinterjú tanóra pozitívmaként említhető meg, hogy a diákok számára az adott témakör megismerését és annak elmélyítését segítette. Ez az eredmény megerősíti a tanóra vonatkozásában a célzott változtatások bevalását. Időközben az érettségi esetében is alapvető változások történtek. Az érettségi pedagógiai célkitűzésébe bekerült – és egyre hangsúlyosabbá válik – a történelmi gondolkodás és

a (mikro)történeti források értelmezése. Feltételezhető, hogy a válaszokban nemcsak az elemző szempontot hangsúlyozó, a tanulókat jobban bevonó tanóra, gondolataik megbeszélésére nagyobb teret (több időt) szentelő változtatás, hanem a tanulók érettségi aspirációi és információi is megjelennek.

A tesztórák kutatási eredményeinek tükrében formáláson átesett videóinterjú óra számos kompetenciát, készséget fejlesztett a tesztórához képest. Ezek: a tények tisztelete, az empátikus készség, a történelmi gondolkodás, a személyiségi és emberi jogok tisztelete, a problémaérzékenység, a történelmi szereplők, társadalmi csoportok viselkedésének elemzése, a szociális érzékenység, a kritikai gondolkodás, a tanultak kapcsán véleményalkotási és vitakészség, és a források feldolgozásához, a forráskritika alkalmazásához szükséges ismeretek. A további kompetenciákat, melyek 3,5 alatti átlagértéket kaptak az ötfokú skálán ezen elemzésben nem szerepeltetjük. Tehát az adatok tükrében elmondható, hogy a videóinterjú tanóra átalakítása pozitív eredményeket indukált. Az adatok alapján bizonyítottnak látjuk, hogy a II. világháborús videóinterjú tanórák alappillérei lehetnek a kritikai gondolkodás és a történelmi gondolkodás fejlesztésének, a már korábban bizonyított érzelmi motivációs hatások és a közösségi emlékezet megőrzéséhez való hozzájárulás mellett.

6. ÁBRA A II. világháborús videóinterjú tanóra által fejlesztett készségek
(2018 N=29 fő; 2019 N=15 fő)

A vizsgálat szempontjából fontos megvizsgálni azt is, hogy a tanárok által átadni tervezett társadalmi értékeket a diákok milyen mértékben tudták befogadni, a téma óratervében az előzetesen megfogalmazott értékek tekintetében milyen eltérésekkel találkozunk. A bátorság, a kockázatvállalás, az önfeláldozás és a szolidaritás értékeit közel azonos módon tervezték megjeleníteni a tanárok és észlelték a tanulók, ezek esetében a tanóra értékeit megerősítő hatása megállapítható. Ebbe a csoportba tartozik még a hűség, a hazaszeret és a felelősség, amit a tanár kevésbé hangsúlyosnak tervezett, de a diákok értékbecsapódásában erősen megjelent. A demokrácia, a döntéshez való jog, a szabadság, a törvény előtti egyenlőség és a tudatos állampolgári szerep tanári tervben hangsúlyos volt, de a diákokban nem „csapódott le”. Ez az állampolgári ismeretek oktatásának a hiányosságaira utalhat. Ennek hátterében a tanóramenet kötöttsége, a tanári felkészítettség hiányossága állhat. Ennek lehet megoldása az erkölctan és etika tantárgyakkal való kooperáció, illetve az állampolgári ismeretek tantárgy bevezetése.

3. TÁBLÁZAT A videóinterjú tanórák által hordozott társadalmi értékek

A videóinterjú tanórán mennyire jelentek meg az alábbi társadalmi értékek? (öt fokú skálán)	TANÁROK, LEÖVEY,	Leövey 2019 (N=15)
a bátorság	5	4,67
a béke	5	2,27
a biztonság	4	2,27
a család	4	3
a demokrácia	5	2,13
a döntéshez való jog	5	3
a felelősség	4	4,8
a hazaszeretet	3	3,93
a hűség	4	4,47
a jóakarat	2	3,93
a kockázatvállalás	5	4,6
a magántulajdon szentsége	1	2,93
a másik személy elfogadása, tolerancia	4	2,8
a szabadság	5	2,8
a segítőkészség	4	3,27
a törvény előtti egyenlőség	4	2,33
a hagyományok tisztelete	5	2,2
a tudatos állampolgári szerep	5	2,73
a vallásos hittel szembeni tolerancia	1	2,27
az erkölcs, etika	4	3,67
az önfeláldozás	5	4,73
a szolidaritás	4	3,67

A fejlesztésen átesett tanórák eredményeként elmondható, hogy a tanulók tekintetében fejlődés mutatható ki a tanulások és saját álláspontok kialakításában, valamint az empátia és a felelősségvállalás jobb megértésére vonatkozóan. A fejlesztett tanóra keretének pozitív hozadékként említhető meg az, hogy a tanulók jobban bekapcsolódhattak és nagyobb szerepet kaptak a tanórán belül, ezáltal a tananyag elsajátítása és ezzel együtt a saját vélemény formálásban és a társadalmi szolidaritás szintjén is pozitív változás rajzolódott ki.

4. TÁBLÁZAT A videóinterjú tanóra miként segítette ...
(2018 N=29 fő; 2019 N=15 fő)

	Leövey 2018 (N=29)	Leövey 2019 (N=15)
A másokért való felelősségvállalás erősödését	3,52	4,47
A történekből a magad számára a tanulások levonását, a saját álláspontod kialakítását	3,79	4,4
Az üldözöttek, áldozatok iránt érzett empátia fejlődését	3,76	4,13
Saját értékeidnek tisztázását	3,31	3,73
A társadalmi szolidaritás fontosságának megértését	3,48	3,67
A társadalmi problémák iránti érzékenységed növekedését	3,03	3,33

MTA–SZTE ETTK

ÖSSZEGZÉS

A II. világháborút követő politikai változások következtében nem tudott megvalósulni a II. világháború veszteségeinek és traumáinak feldolgozása.

Az MTA–SZTE ETTK keretében fejlesztett és tesztelt videóinterjú tanórákat a diákok pozitívan fogadták. Az órák azon felül, hogy lekötötték a tanulókat, új ismerettel és tanulásokkal is ellátták. A tesztórák tapasztalatai alapján átformáltuk a tanóra megvalósítási tervét. Ezt követően a videóinterjú történelemórán résztvevő diákok számára a történelmi események jobban megismerhetővé váltak, mélyebb ismereteket szereztek, amelyek az érettségire történő felkészülésüket is sokkal jobban segíti. A fejlesztésen átesett videóinterjú óra egyrészt a nemzeti és közösségi emlékezet megőrzését, a szociális kompetenciákat és az empátiát fejlesztik, másrészt a történelmi gondolkodás fejlesztését is támogatta. A videóinterjú tanóra által közvetíteni tervezett társadalmi értékek (a hűség, a hazaszeret, a felelősség, a szolidaritás, a bátorság, a kockázatvállalás, az önfeláldozás) megjelentek a tanulók által észlelt értékek között is. A kutatás eredményei rávilágítottak arra, hogy a videóinterjú részleteket használó tanóra eredményesen megvalósítható a történelemoktatásban, amennyiben az a tantárgy-pedagógiai szempontok érvényesítésével a tanulók aktív tanórai részvételével történik.

BIBLIOGRÁFIA

ANDAHÁZI SZEGHY VIKTOR (2016): *A magyar királyi honvédség részvétele a Szovjetunió elleni támadásban. 1941. június-december*. Szeged, Belvedere Meridionale.

BAGE, GRANT (1999): *Narrative Matters – Teaching and Learning History through Story*. London, Falmer Press.

BERKÁNÉ DANESCH MARIANNE (szerk.) (2015): *Katonai terminológiai értelmező szótár*. Budapest, Zrínyi Kiadó. 697.

FARMER, ALAN – COOPER, CHRISTINE. (1998): Storytelling in History. In Hoodless, Pat (ed.): *History and English in the Primary School*. London, Routledge. 35–51.

GARDA JÓZSEF (1999): *Kint voltam a Donnál: egy tüzérszakaszvezető emlékirata*. Budapest, Püski Kiadó.

FISCHERNÉ DÁRDAI ÁGNES (2010): Történelemtanítás Magyarországon a XXI. század elején (Helyzetkép és perspektíva). *Történelemtanítás* I. évf. 1. sz. <https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2010/02/fischerne-dardai-agnes-tortenelemtanitas-magyarorszagon-a-xxi-szazad-elejen-helyzetkep-es-perspektiva/> (letöltés dátuma: 2020. november 30.)

JANCSÁK CSABA – KISS GÁBOR FERENC (2016): Videointerjúk bevonásának lehetőségei a történelemtanításban. In Kiss Gábor Ferenc – Jancsák Csaba (szerk.): *Az 1956-os forradalom és szabadságharc tudományos kutatása valamint helye az oktatásban*. Absztraktkötet. Szeged, Belvedere Meridionale. 18.

JANCSÁK CSABA (2019): A személyes narratívák és a történelemtanítás értékvilága. In Kovács Gusztáv – Lukács Ottilia (szerk.): *Az elbeszélés ereje*. Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola. 7–22.

JANCSÁK CSABA – SZŐNYI ESZTER – KÉPIRÓ ÁGNES (2019): The Impact of Video Testimonies in Holocaust Education in Hungary. *International Journal of Research on History Didactics History Education and History Culture*. 161–179.

JANCSÁK CSABA (2020): Családtörténetek hiánya, történelemtől elidegenedett nemzedék, új ifjúsági sebezhetőségek és történelemtanítás. *Magyar Tudomány* 181. évf. 8. sz. 1014–1021. <https://doi.org/10.1556/2065.181.2020.8.2>

JANCSÁKNÉ MAJZIK ANDREA (2019): Történelmi és kritikus gondolkodás a történelemórán. Videóinterjú alapú történelemtanítás az 1956-os forradalom témájában. *Módszertani Közlemények* 59. évf. 4. sz. 30–45.

KÁDÁR GYULA (2020): *A Ludovikától Sopronkőhidáig*. Budapest, Magvető Kiadó.

KANYÓ FERENC (1996): *A második világháború szegedi hősei és áldozatai*. Tanulmányok Csongrád megye történetéből XXIII. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár.

KANYÓ FERENC (2000): *Szeged és környéke második világháborús hősei és áldozatai*. Tanulmányok Csongrád megye történetéből XXIII/A. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár.

KEATING, JENNY – SHELDON, NICOLA. (2011): History in Education: Trends and Themes in History Teaching. In Davies, Ian (ed.): *Debates in History Teaching*. London, Routledge.

- KISS GÁBOR FERENC (2014a): *Kézikönyv a 2. világháború hadtörténetéhez. Tények, adatok, források.* Szeged, Belvedere Meridionale.
- KISS GÁBOR FERENC (2014b): „*Gyalog, lovon, autón, biciklin, vasúton...*” *A magyar királyi Honvédség gyorscsapatai.* Szeged, Belvedere Meridionale.
- KISS GÁBOR FERENC (2020): „Kronika”, mint történelmi forrás a videóinterjú tananyagokhoz. In. Juhász Márta Klára – Kaposi József – Szőke–Milinte Enikő (szerk.): *Változások a pedagógiában – A pedagógia változása.* Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem. 241–249.
- Kojanitz László (2018): Az elbeszelt történelem forrásainak alkalmazása a történelemórákon. *Új Pedagógiai Szemle.* 68. évf. 8–9 sz. 77–96. <https://folyoiratok.oh.gov.hu/uj-pedagogiai-szemle/az-elbeszelt-tortenelem-forrasainak-alkalmazasa-a-tortenelemorakon> (letöltés dátuma: 2020. december 10.)
- MAKÓ IMRE – KATONA LAJOS (1991): *A második világháború és a fasizmus hódmezővásárhelyi áldozatai.* Hódmezővásárhely, Emlékbizottság a II. Világháború Hódmezővásárhelyi Áldozatai Emlékének Megörökítésére.
- MEZEI MÓNIKA (2019): Az IWitness online digitális oktatási platform. <http://ujkor.hu/content/az-iwitness-online-digitalis-oktatasi-platform> (letöltés dátuma: 2020. december 17.)
- NEMESKÜRTY ISTVÁN (1972): *Requiem egy hadseregért.* Budapest, Magvető Kiadó.
- OLASZ LAJOS (2015): A Don-kanyar és a történelmi emlékezet. In Keszei, András – Bögre, Zsuzsanna (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet.* Budapest, L’Harmattan Kiadó. 419–441.
- PIHURIK JUDIT (2007): *Naplók és memoárok a Don-kanyarból: 1942-1943.* Budapest, Napvilág Kiadó.
- ROMSICS IGNÁC (2005): *Magyarország története a XX. században.* Budapest, Osiris Kiadó.
- SÁGI NORBERTA (2013): Az elbeszelt történelem (oral history) alkalmazási lehetőségei a helytörténet tanításban az általános iskola alsó tagozatán. In. Karlovitz János Tibor (szerk.): *Tanulmányok az emberi gondolkodás tárgykörében.* Komárno, Szlovákia, International Research Institute. 47–56.
- STARK TAMÁS (2000): Magyarország háborús embervesztesége. *Rubicon.* 11. évfolyam 9. szám. 103-116.
- STRADLING, BOB (2020): *A huszadik századi európai történelem tanítása.* www.altusoft.com/history/bobstradling/15.html (letöltés dátuma: 2020. december 19.)
- SZAKÁLY SÁNDOR (1999): *Volt-e alternatíva?: Magyarország a második világháborúban.* Budapest, Ister.
- SZAKÁLY SÁNDOR (2011): Magyarország hadba lépése. In Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország a második világháborúban.* Budapest, Kossuth Kiadó, Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 31-44.
- SZABÓ PÉTER (1994): *Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942–1943).* Budapest, Zrínyi Kiadó.
- SZABÓ PÉTER (2020): *Tolnai honvédek a Donnál, 1942–1943.* Szekszárd, Babits Kiadó.

SZITA SZABOLCS (2011): Magyarország megszállása és a Holokauszt. In Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország a második világháborúban*. Budapest, Kossuth Kiadó, Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 101–114.

UNGVÁRY KRISZTIÁN (2005): *A magyar honvédség a második világháborúban*. Budapest, Osiris Kiadó.

UNGVÁRY KRISZTIÁN (2011): A kárpát-csoport és megszálló erők harcai. In Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország a második világháborúban*. Budapest, Kossuth Kiadó, Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 55-64.

VALUCH TIBOR (2005): *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, Osiris Kiadó.

Online források

KRÓNKA <https://port.hu/adatlap/film/tv/kronika-kronika/movie-9880> (letöltés dátuma: 2020: december 11.)

MAGYARORSZÁG VESZTESÉGE A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN: <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/74.html> (letöltés dátuma: 2020: december 13.)

MTA–SZTE ELBESZÉLT TÖRTÉNELEM ÉS TÖRTÉNELEMTANÍTÁS KUTATÓCSOPORT: <https://eyewitness.hu/hu/bemutakozas/> (letöltés dátuma: 2020: december 9.)

PERGŐTŰZ <https://filmarchiv.hu/hu/alapfilmek/film/pergotuz-i-v> (letöltés dátuma: 2020: december 11.)

A kutatás elvégzését és a tanulmány megjelenését támogatta az MTA Tantárgy-pedagógiai programja és a TKI.